

Bogdan Klepacki

Katedra Ekonomiki i Organizacji Gospodarstw Rolniczych SGGW

Zmiany sytuacji dochodowej gospodarstw indywidualnych prowadzonych przez rolników o zróżnicowanym wieku

Wiek rolników jest czynnikiem różnicującym zachowania rolników, zwłaszcza w okresach przełomowych. Między innymi rolnicy młodszy wykazują większą skłonność do inwestycji budowlanych, zakupów maszyn i ziemi, a także do utrzymania wyższej intensywności produkcji aniżeli rolnicy starsi [Klepacki 1996]. Można więc przypuszczać, iż wiek rolników jest także czynnikiem różnicującym sytuację dochodową gospodarstw rolniczych. W opracowaniu postawiono więc za cel zweryfikowanie tej tezy. Jako materiał badawczy wykorzystano dane źródłowe pochodzące z 369 gospodarstw prowadzących nieprzerwanie rachunkowość rolną dla potrzeb Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w latach 1989–1994. Badaniami objęto całą populację gospodarstw spełniających warunek ciągłości zapisów rachunkowych.

Jako kryterium wyodrębnienia grup rolników, zgodnie z celem badań, przyjęto wiek rolników w pierwszym roku (1989), a mianowicie do 35 lat, 36–50, 50–65 oraz ponad 65 lat. Skład grup został utrzymany jako niezmienny przez całe sześć lat, mimo iż niektórzy rolnicy mogli przejść już do następnych grup wiekowych. W kolejnych grupach znalazło się odpowiednio 90, 137, 113 i 29 gospodarstw.

W badaniach wielokrotnie zachodziła potrzeba dokonywania analizy pionowej (w latach) różnych cech gospodarstw. Analiza taka w przypadku stosowania miar technicznych (ha, sztuk, kg itp.) nie sprawia trudności, natomiast w ocenie danych w ujęciu wartościowym niezbędne jest ujednoczenie cen. Celem sprowadzenia danych finansowych do wartości porównywalnych do analizy przyjęto wartości w cenach stałych z roku 1994, wykorzystując do tego informacje dotyczące dynamiki cen towarów i usług w latach 1989–1994 [Gorzela 1995]. Po przeliczeniach ustalono wskaźniki (mnożniki) wartości nominalnych na ceny stałe z roku 1994. Oddzielnie ustalono wskaźniki dla nakładów i kosztów – według dynamiki cen towarów i usług nabywanych przez rolników, odrębnie natomiast dla produkcji rolniczej i dochodów gospodarstw – według dynamiki cen produktów sprzedawanych przez rolników. Wyliczone wskaźniki przedstawiamy w tabeli 1.

Tabela 1.

Wskaźniki wykorzystane do przeliczenia wartości pieniężnych na ceny z 1994 roku

Lata	Wskaźniki przeliczeniowe	
	kosztów i środków trwałych	produkcji i dochodów
1989	31,545	14,235
1990	3,759	4,127
1991	2,905	2,386
1992	1,818	1,718
1993	1,371	1,262
1994	1,000	1,000

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: E. Gorzelak: Sytuacja ekonomiczna rolnictwa w latach transformacji. *Biuletyn Informacyjny ARR*. Wydanie specjalne. Polagra 1995, s. 17.

Charakterystyka badanej zbiorowości

Badaną populację gospodarstw szczegółowo prezentowaliśmy w innym opracowaniu [Klepacki 1996, 1996a]. W tym przedstawimy więc tylko ważniejsze informacje.

Obszar gospodarstw w roku 1989 wynosił 10,8 ha w przypadku rolników do 35 lat, w pozostałych zaś był o 1–2 ha mniejszy. W wyniku obrotu ziemią obszar gospodarstw rolników najmłodszych wzrósł do 14,0 ha, w innych zaś grupach wiekowych rolników do 10,0–10,4 ha, a więc różnice uległy pogłębieniu. Rolnicy młodszy mieli wyższe wykształcenie formalne od rolników starszych. Zasoby siły roboczej były najwyższe w gospodarstwach kierowanych przez rolników w wieku średnim (30–34 osoby na 100 ha UR), najniższe zaś – u rolników najstarszych (17 osób). W analizowanym okresie liczba osób w wieku produkcyjnym na jednostkę powierzchni prawie we wszystkich grupach gospodarstw uległa obniżeniu.

We wszystkich grupach wiekowych nastąpiła ekstensyfikacja organizacji gospodarstw, głównie w postaci zdecydowanego wzrostu udziału zbóż w strukturze zasiewów. Zmniejszyło się pogłowie bydła, wzrosła zaś liczba sztuk utrzymywanej trzody chlewnej.

Zmiany w poziomie i strukturze produkcji

W badanym okresie nastąpiły w gospodarstwach indywidualnych bardzo wyraźne zmiany w strukturze produkcji. We wszystkich grupach wiekowych rolników dążono do większego przerobu własnych surowców roślinnych na bardziej uszlachetnione i droższe produkty zwierzęce. Szczegółowe informacje z tego zakresu przedstawiamy w tabeli 2.

Tabela 2.

Zmiany w strukturze produkcji globalnej i końcowej

Wyszcze- gólnienie	Cechy gospodarstw według wieku rolników w latach				ogółem
	do 35	36–50	51–65	ponad 65	
Udział produkcji roślinnej w produkcji globalnej (%):					
1989	57,1	50,6	52,9	51,8	53,2
1994	49,1	39,7	42,0	43,7	43,5
Udział produkcji roślinnej w produkcji końcowej (%):					
1989	47,8	37,2	40,0	38,2	41,1
1994	34,0	18,7	20,6	21,7	24,3
Wartość produkcji końcowej w tys. zł:					
a) ogółem:					
1989	204,3	173,3	163,0	148,2	175,7
1994	200,4	145,5	132,5	119,7	152,9
b) na 1 ha UR:					
1989	18,9	19,3	16,5	16,8	18,1
1994	14,3	14,5	13,0	11,5	13,8

Źródło: Badania własne.

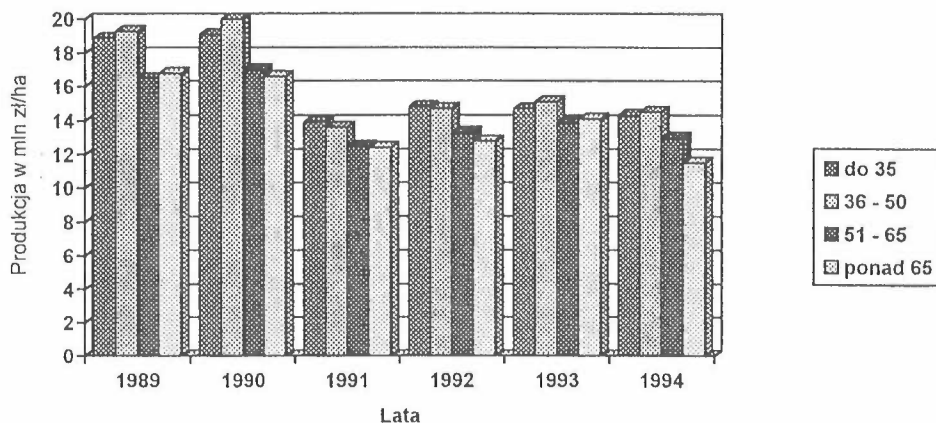
Między zachowaniami rolników w kierunku rozwoju produkcji zwierzęcej, mierzonymi strukturą produkcji globalnej, nie było wyraźnych różnic ani co do tendencji, ani co do skali zmian. W przypadku struktury produkcji końcowej najmniejsze zmiany zaszły w gospodarstwach rolników najmłodszych. Większa w nich relatywnie rola produkcji roślinnej może wynikać z mniejszego zakresu obniżki poziomu intensywności produkcji roślinnej. Gospodarstwa te, przy ogólnym wycofywaniu się rolników z wysokich dawek nawozów mineralnych i stosowania pestycydów, nadal relatywnie dużo zużywały środków pochodzenia przemysłowego.

Wartość produkcji końcowej na gospodarstwo, liczonej w cenach stałych z roku 1994, w całej badanej populacji spadła o 13,0%, lecz w gospodarstwach rolników najmłodszych nie uległa zmianie. Miało to jednak mniejsze znaczenie przy wzroście ich obszaru o 29,7%. Produkcyjność ziemi uległa więc obniżeniu. Szczegółowe zmiany w tym zakresie prezentujemy na rysunku 1.

Poziom produktywności ziemi w badanych gospodarstwach uległ znacznemu obniżeniu w roku 1991, a w następnych latach praktycznie nie uległ większym zmianom. Przedstawione dane wykazują istnienie dwóch okresów, tj. lata 1989 i 1990, kiedy produktywność ta była relatywnie wysoka, oraz pozostałe lata, z niższym, ale dość podobnym w poszczególnych grupach jej poziomem.

Przy przyjęciu jako kryterium podziałowego wieku rolników można stwierdzić, iż najkorzystniejsze wyniki osiągalni rolnicy dwóch młodszych grup wiekowych, tj. do 35 lat oraz 36–50 lat. Sytuacja taka wystąpiła w całym analizowanym okresie.

Na wyniki produkcyjne gospodarstw wpływają ponoszone nakłady oraz umiejętność ich zastosowania, czyli technologia. Poziom nakładów materiałowych w poszczególnych gospodarstwach przedstawiamy w tabeli 3.

Rysunek 1.

Wartość produkcji końcowej na 1 ha w cenach z 1994 roku w gospodarstwach według wieku rolników

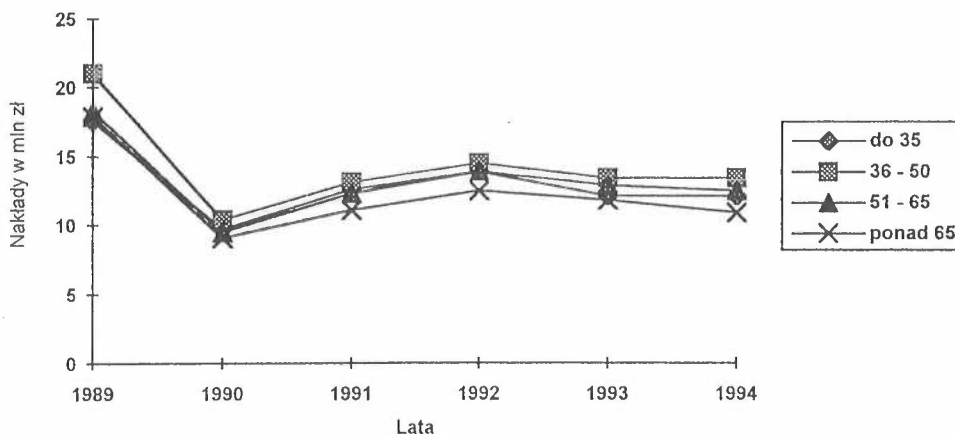
Tabela 3.

Poziom nakładów materiałowych i ich struktura

Wyszczególnienie	Cechy gospodarstw według wieku rolników w latach				ogółem
	do 35	36-50	51-65	ponad 65	
Nakłady materiałowe:					
a) ogółem w tys. zł:					
1989	190,7	188,4	181,0	157,6	184,2
1994	169,5	133,8	127,8	113,8	139,1
b) na 1 ha w tys. zł:					
1989	17,6	21,0	18,3	17,9	19,0
1994	12,1	13,4	12,5	10,9	12,5
Udział w nakładach materiałowych wybranych ich składników (%):					
a) nasion i sadzeniaków:					
1989	8,6	7,6	8,7	8,4	8,3
1994	6,1	5,7	6,1	6,8	6,0
b) nawozów mineralnych:					
1989	2,4	2,1	2,3	2,2	2,2
1994	8,0	6,5	6,7	5,3	7,0
c) pestycydów:					
1989	1,0	0,7	0,8	0,7	0,8
1994	3,0	1,6	2,4	2,0	2,3
d) pasz treściwych:					
1989	30,0	29,7	28,2	31,0	29,4
1994	25,0	25,0	21,8	26,1	24,1
e) stada obrotowego z zakupu:					
1989	2,4	3,7	3,5	2,4	3,2
1994	4,1	3,6	3,0	2,7	3,5
f) kosztów hodowli i leczenia zwierząt:					
1989	0,6	0,7	0,7	0,7	0,7
1994	1,1	1,3	1,3	1,1	1,2

Źródło: Badania własne.

Wszystkie gospodarstwa obniżyły intensywność produkcji. W skali całych jednostek obniżka ta wynosiła 24,5%, a na jednostkę powierzchni nawet o 34,2%. Spadek nakładów był więc silniejszy aniżeli produkcji końcowej. Nakłady na gospodarstwo spadły we wszystkich grupach rolników w wieku ponad 36 lat o około 30%, a u rolników najmłodszych (do 35 lat) o 11,0%. Na jednostkę powierzchni spadek był bardziej równomierny (rysunek 2).

Rysunek 2.

Wartość nakładów materiałowych na 1 ha w cenach z 1994 roku w gospodarstwach według wieku rolników

Poziom nakładów materiałowych na 1 ha w poszczególnych grupach wiekowych rolników nie różnił się w sposób zdecydowany. Jednak w całym badanym okresie zaznaczyła się niewielka przewaga rolników w wieku 30–50 lat, czyli już posiadających pewien staż w prowadzeniu gospodarstw, ale znajdujących się jeszcze w pełni sił.

W tabeli 3 poza poziomem nakładów materiałowych przedstawiamy także ich strukturę. Z zestawienia wynika, że nastąpił spadek udziału pasz treściwych oraz materiału siewnego, głównie ze względu na ograniczenie ich zakupów, natomiast wzrost udziału nawozów mineralnych i pestycydów, spowodowany gwałtownym wzrostem cen. Z punktu widzenia postępu biologicznego w rolnictwie niepokojący jest mały udział kosztów nasion i sadzeniaków oraz stada obrotowego. W analizowanych latach nastąpiło bowiem załamanie zakupów, a w ślad za tym i produkcji, materiału elitarnego do produkcji roślinnej oraz zwierzęcej. Może to być istotną barierą wzrostu produkcji rolniczej w latach następnych.

Sytuacja dochodowa gospodarstw

Podstawowym celem każdej działalności gospodarczej, w tym i w rolnictwie, jest osiągnięcie jak najwyższych efektów ekonomicznych. W tabeli 4 prezentujemy więc poziom dochodu rolniczego i osobistego, osiąganego w gospodarstwach rolników różnych grup wiekowych. Dodatkowo przedstawiamy poziom produkcji czystej, jako źródła tych dochodów, odpowiednika dochodu narodowego w skali gospodarstwa.

Przy porównaniu kategorii wynikowych badanych gospodarstw w skrajnych latach analizy można stwierdzić, iż w miarę przechodzenia od produkcji globalnej, poprzez końcową, czystą do dochodu rolniczego, czyli w miarę oczyszczania wyników gospodarstw z kolejnych nakładów, ujawnia się coraz większy spadek tych wyników. O ile w produkcji końcowej, w przeliczeniu na gospodarstwo, obniżenie

Tabela 4.

Poziom produkcji czystej, dochodu rolniczego i dochodu osobistego

Wyszczególnienie	Cechy gospodarstw według wieku rolników w latach				ogółem
	do 35	36–50	51–65	ponad 65	
Produkcja czysta netto (tys. zł):					
a) ogółem:					
1989	172,6	143,5	135,8	126,5	146,9
1994	99,7	70,0	61,7	59,9	73,9
b) na 1 ha UR:					
1989	16,0	16,0	13,7	14,3	15,2
1994	7,1	7,0	6,0	5,8	6,7
Dochód rolniczy netto:					
a) ogółem w tys. zł:					
1989	166,0	138,8	130,2	122,2	141,5
1994	82,9	58,2	50,9	48,6	61,2
b) na 1 ha w tys. zł:					
1989	15,4	15,5	13,2	13,8	14,6
1994	5,9	5,8	5,0	4,7	5,5
Dochód osobisty w tys. zł:					
1989	190,7	160,5	144,4	130,9	160,6
1994	129,4	109,6	92,4	92,4	107,8
Udział przychodów spoza gospodarstwa w dochodzie osobistym (w %):					
1989	11,0	12,6	8,6	6,4	10,6
1994	31,9	43,8	41,8	43,1	39,7
Udział w akumulacji w dochodzie osobistym (w %):					
1989	53,4	44,3	49,0	45,3	42,3
1994	20,9	5,0	-0,2	-3,1	7,8

Źródło: Badania własne.

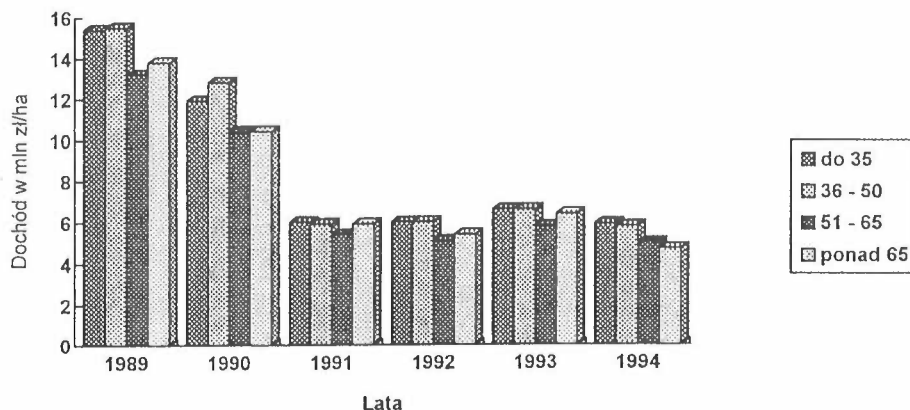
wyniosło 13%, to w produkcji czystej wynosiło już 49,7%, a w dochodzie rolniczym aż 56,7%. Pogorszenie sytuacji dochodowej bardziej dotknęło gospodarstwa rolników starszych, u których już w roku wyjściowym i tak była ona mniej korzystna, aniżeli u rolników młodszych. O ile bowiem realny dochód rolniczy w grupie rolników do lat 35 obniżył się o 50,1%, o tyle w kolejnych grupach wiekowych było to już 58,1%, 60,9% oraz 60,2%.

Bardziej równomierny w poszczególnych grupach rolników był spadek dochodu rolniczego w przeliczeniu na jednostkę powierzchni. Graficzną prezentację jego zmian przedstawiamy na rysunku 3.

Podobnie jak w przypadku produktywności ziemi, także w poziomie dochodu rolniczego na jednostkę powierzchni zdecydowane obniżenie dochodów nastąpiło w roku 1991. W ocenie wpływu wieku na poziom tego dochodu trudno o określenie szczególnych zależności. Wprawdzie w większości lat korzystniejsze wyniki osiągalni rolnicy młodszy, jednak różnice między grupami nie były zbyt wysokie. W latach 1991–1994 nastąpiło wręcz ich upodobnienie, z lekko jedynie zarysowaną tendencją do spadku w gospodarstwach rolników starszych.

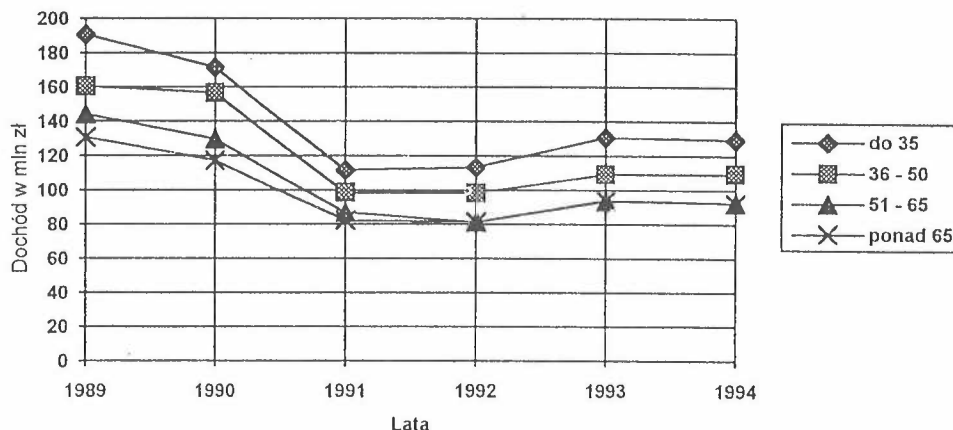
O poziomie życia rodzin wiejskich decydują nie tylko dochody uzyskiwane z produkcji rolniczej, ale także spoza gospodarstwa. Z danych zawartych w tabeli 4 oraz na rysunku 4 wynika, że rodziny rolników młodych miały korzystniejszą sytuację w tym względzie. Ich dochody były stale najwyższe spośród wszystkich grup gospodarstw, a jednocześnie zmniejszyły się w najmniejszym stopniu.

W badanych gospodarstwach udział dochodów spoza nich w dochodzie ogólnym wzrósł prawie czterokrotnie. W przypadku rolników najstarszych (ponad 65 lat) wzrost ten był nawet 6,7-krotny. Posiadane materiały nie pozwalają na określenie źródeł przychodów z zewnątrz, lecz wiele innych badań i materiałów statystycznych

Rysunek 3.

Wartość dochodu rolniczego na 1 ha w cenach z 1994 roku w gospodarstwach według wieku rolników

Rysunek 4.

Dochód osobisty w cenach z 1994 roku w gospodarstwach według wieku rolników

wyказuje, iż dominowały świadczenia emerytalno-rentowe, a nie dochody z tytułu pracy. To, że wyższy był udział tych przychodów w gospodarstwach rolników starszych aniżeli młodych, fakt ten pośrednio potwierdza.

Wiek rolników był czynnikiem wyraźnie różnicującym poziom akumulacji badanych gospodarstw. O ile jednak w roku 1989, w stabilnych warunkach ekonomicznych, różnice nie były zbyt drastyczne, o tyle w roku 1994 sytuacja odmieniła się. Wprawdzie we wszystkich grupach wiekowych nastąpiło załamanie akumulacji, jednak rolnikom młodszym udało się utrzymać jej dodatni poziom. W gospodarstwach rolników powyżej 51 lat praktycznie od roku 1991 następowała dekapitalizacja majątku. Poziom inwestycji w nich był bowiem stale niższy od wartości amortyzacji. Oznacza to realny, i to każdego roku, spadek wartości posiadanego majątku produkcyjnego gospodarstw, perspektywicznie zaś ograniczenie ich szans rozwojowych.

Na ogół większość gospodarstw rolniczych nie jest w stanie finansować w pełni inwestycji z własnych środków. Wielu rolników ma też problemy w finansowaniu zakupów środków obrotowych, takich jak nawozy mineralne czy nasiona. Ważną rolę w utrzymaniu płynności finansowej gospodarstw odgrywa więc kredyt bankowy. Jego poziom w skrajnych latach badań przedstawiamy w tabeli 5.

Wartość uzyskanych kredytów w skali całej populacji nie uległa zmianie, jednak wystąpiły pewne różnice w poszczególnych grupach. Rolnicy najmłodszy i najstarszy (powyżej 51 lat) w roku 1994 pobrali kredytów więcej aniżeli w roku 1989. Odwrotna sytuacja wystąpiła w gospodarstwach rolników w wieku 36–50 lat. Ogólnie jednak wartość pobranych kredytów przez rolników była wyraźnie zależna od ich wieku. Największa była w przypadku rolników najmłodszych i w miarę

Tabela 5.

Kredyty pobrane przez gospodarstwa w latach 1989 i 1994

Wyszczególnienie Cechy gospodarstw według wieku rolników w latach					
nie	do 35	36–50	51–65	ponad 65	ogółem
Pobrane kredyty (tys. zł):					
a) ogółem:					
1989	10,8	12,8	6,8	4,1	9,8
1994	12,1	11,4	7,5	6,9	10,0
b) na 1 ha UR:					
1989	1,0	1,4	0,7	0,5	1,0
1994	0,9	1,1	0,7	0,7	0,9
Udział kredytu inwestycyjnego w kredytach ogółem (w %):					
1989	61,2	50,9	25,9	26,5	43,5
1994	13,2	11,9	38,6	23,3	19,0

Źródło: Badania własne.

zwiększania wieku wyraźnie ulegała obniżeniu. Na jednostkę powierzchni zależność ta zaznaczała się w mniejszym stopniu, choć także występowała.

Gruntowna zmiana nastąpiła w strukturze pobranych kredytów. O ile w roku 1989 udział kredytów najtrwalej wpływających na majątek gospodarstwa, czyli inwestycyjnych, przekraczał 40% całej ich kwoty, a u rolników najmłodszych nawet 60%, to w roku 1994 spadł do 19%, a w dwóch grupach rolników młodszych do poziomu zaledwie 12–13%. Oznacza to praktycznie zaniechanie inwestycji w budynki czy maszyny ze środków obcych. Przy niskich dochodach własnych jest to praktycznie zanik inwestycji w ogóle. Cechą pozytywną tego zjawiska jest wzrost znaczenia kredytów obrotowych, przeznaczanych na zakup środków produkcji, takich jak nawozy, pasze itd. Środki te umożliwiają poprawę wykorzystania posiadanych środków trwałych. Przemiany w strukturze kredytowania w gospodarstwach już wcześniej dobrze zainwestowanych można więc oceniać pozytywnie. W gospodarstwach niedoinwestowanych mogą one oznaczać dalszą dekapitalizację posiadanego majątku.

Wnioski

1. W okresie wielkich przemian w gospodarce polskiej, w wyniku pogorszenia się sytuacji ekonomicznej w rolnictwie, nastąpiło znaczne ograniczenie nakładów materiałowych, zwłaszcza decydujących o postępie biologicznym i technologicznym. Rolnicy zwiększyli przetwarzanie własnych surowców roślinnych na zwierzęce, a poziom produkcji rolniczej obniżył się. Niekorzystne procesy wyraźniej zary-

sowały się w gospodarstwach prowadzonych przez rolników starszych niż rolników młodych.

2. Gospodarstwa rolników młodszych charakteryzowały się korzystniejszą sytuacją dochodową aniżeli starszych. Jednocześnie, w latach 1989–1994 najsilniej spadły dochody właśnie grup wiekowo starszych. Działo się tak, mimo iż w strukturze dochodów udział przychodów spoza gospodarstwa wzrósł najsilniej właśnie w tych gospodarstwach.

3. Wiek rolników wiązał się wyraźnie z poziomem akumulacji gospodarstw rolniczych. W przypadku rolników młodszych jej udział w dochodach w badanym okresie uległ 2,5-krotnemu obniżeniu, jednak nadal ona występowała. Rolnicy powyżej 51 lat natomiast nie tylko nie akumulowali, lecz w ich gospodarstwach występowała dekapitalizacja majątku. Tworzy to zagrożenie rozwoju gospodarstw, a nawet dalszego ich istnienia.

4. Rolnicy młodzi zdecydowanie energiczniej korzystali z zewnętrznego zasilania finansowego w postaci kredytów bankowych aniżeli producenci starsi. Umożliwiało to poprawę efektywności wykorzystania posiadanego majątku produkcyjnego. Kredyty wykorzystywano głównie na zakup środków obrotowych. Rolnicy najmłodszy i najstarszy praktycznie wycofali się bowiem z korzystania z kredytów inwestycyjnych. Zjawisko to nie może być oceniane jednoznacznie, gdyż w gospodarstwach dobrze wyposażonych może być ono pozytywne, a w jednostkach z niedoborem budynków i maszyn oznacza brak perspektyw rozwojowych tych gospodarstw.

Literatura

- GORZELAK E., 1995: Sytuacja ekonomiczna rolnictwa w latach transformacji. *Biuletyn Informacyjny ARR*. Wydanie specjalne. Połagra.
- KLEPACKI B., 1996: Zachowania produkcyjne prywatnych gospodarstw rolniczych. [w:] *Produkcyjne i konsumpcyjne zachowania gospodarstw wiejskich w okresie przemian systemowych*. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- KLEPACKI B., 1996: Wpływ wieku rolników na ich zachowania produkcyjne w okresie transformacji systemowej w Polsce. *Zeszyty Naukowe SGGW, Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, nr 2.

Changes in Income Situation of Individual Agricultural Holdings Operated by Farmers of Different Age

Abstract

The study presents findings regarding relations between the age of farmers and their income. The analysis was based on survey of 369 family farms carrying agricultural bookkeeping in 1989–1994.

Overall, findings indicate that the financial situation of farms operated by younger farmers is much better than of those operated by older farmers. During 1984–1994 income of older population declined most rapidly. There is a noticeable relation between the farmer's age and the level of accumulation. The capital formation, as part of income of the younger farmers, dropped 2.5 times in the above period. The older farmers not only did not accumulate but their farms were faced by necessity of fixed capital consumption.